

(Эмоциялык-экспрессивдик маанинин табияты.)

DİLDEKİ DUYGU DEĞERİNİN TABİATI

Dr.Ayşen Koca¹

Аталган маселеге киришүүдөн мурда аны менен тикеден-тике байланышкан дагы бир проблеманын башын ачып алуу зарыл. Тил илиминде, анын ичинде лексикология (leksikoloji) менен стилистикада (üslup) төмөнкүдөй терминдерди учуратабыз: “сөздүн эмоционалдык мааниси”-**sözün duygusal anlamı**, “эмоциялык-экспрессивдик маани”-**duygusal ve pekiştirilmiş mana**, “экспрессивдик лексика” **ekspresiv ifade**, “эмоциялык- нарктагыч маани”-**emasyonel değerlendirme**, “экспрессивдик-нарктагыч баалагыч маани”-**pekiştirmeli, duygusal değerlendirmeli mana** . Ушундан улам мындай бир мыйзамдуу суроо туулат: жогорудагы терминдер бирдей, окшош кубулуштарды белгилейби, эгер андай болсо, анда эмне үчүн аларды ар башкача атайбыз? Тескерисинче, ар башкача кубулуштарды белгилей турган болсо, анда эмне үчүн алардын бирин экинчисине жармаштырып, кошмоктоштуруп (м.:эмоциялык-экспрессивдик ж.б.) колдонобуз? Албетте, мындай суроолордун туулушу кеп болуп жаткан кубулуштардын (маанилердин) табият-маңызынын татаалдыгы, алардын ар бири дайым эле жекече, өз алдынча жашай албастыгы, ар бир учурда ал маанилер бир эле сөздө бири-бири менен жуурулушуп келгендиги өндүү жагдайлар менен шартталат. Андыктан бул жерде кеп болуп жаткан маанилерди өз-өзүнчө кароо менен бирге алардын өз ара байланышын да териштирүү зарыл.

¹ Uluslararası Alatoö Üniversitesi, Sosyal ve Fen Bilimler Fakültesi, Türkoloji Bölüm Başkanı

I. Жалпыга маалым, **cöz-kelime**, биринчиден, түшүнүктү атап көрсөтүү менен, анын жашоо формасы болуп саналса, экинчиден, **эмоция-duygu değeri**, мамилени да туюндурат. Тактап айтканда, адамдар сөздүн жардамы аркылуу нерсени, кубулушту ж.б. атап гана көрсөтпөстөн, аларга карата өз мамилесин (**muamelesini**), ички сезимин (**duygusunu**), жактырганын (**hoşlanışını**), суктануусун (**imrenişini**), жек көргөнүн (**nefretini**), кээкерленгенин (**kızgınlığını**), эркелеткендигин (**şımartışını**), сүйгөндүгүн (**sevdiğini**) ж.б.) билдирүү үчүн да аракет жасашат². Буга байланыштуу кептик информация-маалыматты экиге бөлүп кароо жөн:

1. Биринчи бөлүк, түшүнүктү туюндуруучу **денотативдик мааниге (sözlük anlamı, gerçek anlam)** дал келет. Түшүнүк чындыктагы нерсени чагылдырган соң, денотативдик маани тилден тышкаркы чындыкка (нерсе, кубулуш ж.б) дал келип калган болот;

2. Экинчи бөлүк, байланыш-катыштын шарт жагдайы, катышуучулары менен байланышта болот да, **коннотация (mecazi, yan anlam)** менен дал келет жана буга маанинин эмоциялык (**duygu değeri**), экспрессивдик (**pekiştirme**), нарктагыч (**değer biçme**), баалагыч (**değer biçme**), стилистикалык (**üsluba bağlı**) түгөйлөрү кирет. Маанинин дал ушул түгөйлөрүн териштирип жаткан соң, алардын ар бирине өзүнчө токтололу.

Адам баласы өзүн курчап турган сырткы дүйнөдөн тышкары жашай албаган соң, андагы табигый жана коомдук түрдүү кубулуштардын, окуялардын ар кандай таасирлерине кабылат; ошол таасирлердин мүнөзүнө карай ар кыл абалда болуп, өзүнүн ички

² Ахметов Т., Давлетов С., Иманалиев С., Сартбаев К. Тил илимине киришүү.-Ф.: 65- бет

сезимин, эмоциясын билдирет. Демек, адамдын эмоциялык абалы дал ушул таасирлердин мүнөзүнө жараша калыптанат десек болот.

Эмоция-көп кырдуу көрүнүш, ошондуктан ал ар кандай өңүттө териштирилип келет. Айталы, философтор объективдүү дүйнөнүн субъективдүү образынын жаралышын, психологдор адамдын жүрүм-турум интеллектуалдуулугун эмоция менен ажырагыс, тыгыз байланышта караштырышса, физиологдор эмоцияны организмдеги ар түрдүү маанилик кубулуш катары териштиришет. Ал эми бизди, лингвисттерди төмөндөгүдөй үч нерсе кызыктырат:

1. Адам кабылган психологиялык, эмоциялык жагдай-шарт, мунун адамга тийгизген таасири жана бул таасирге карата адамдын реакциясы;

2. Реакцияны реализациалоо өзгөчөлүгү, т.а. өзүнүн эмоциялык абалына жараша тилдик каражаттарды колдонуу бөтөнчөлүгү;

3. Ошол тилдик каражаттардын конкреттүү бир тексттеги көркөмдүк-стилистикалык дарамет-күчү.

Бул жерде каралып жаткан маселеге байланыштуу мындай бир мыйзам ченемдүү суроо туулушу мүмкүн: эмне үчүн адам баласы өз оюн, пикирин кадыресе, жайынча жеткирүү менен чектелбестен, ошол ой-пикирине карата өзүнүн ички сезимин, буга ылайык жекече баасын да билдириши керек? Албетте, буга биринчи кезекте сырткы дүйнө калтырган таасир өбөлгө түзөрү белгилүү, бирок муну менен катар адамдын керт башына таандык дагы бир нерсе бар: ал- адам баласынын турмуштагы кандайдыр бир нерсеге, окуяга же адам баласынын кылык-жоругуна, мүнөзүнө дайым эле кайдыгер карап, бейтарап абалда боло албагандыгы.

Ошентсе да, буга бир гана субъективдүү жагдайлар, т.а. адамда ички сезимдин, эмоциянын болушу гана эмес, муну менен катар объективдүү жагдай-шарттар, б.а., ошол нерсе, окуя, адамдын кылык-жоругу менен мүнөзү, аткарган ишинин, мамилесинин касиет-сапаты да негиз түзөт. Ошентип, мына ушул жагдай-шарттардан улам адамдын ички сезими, эмоциясы ойгонуп, ички кыймылга келип, ар кандай сезимди (**ыраазылык же жек көрүү**) жаратат.

Ички сезим менен эмоциянын ойгонушу дегендик- бул биресе алардын ойгонуп, купуя жата бербей, алардын реализацияланышы, сыртка чыгышы, туюндурулушу дегендик да болот. Ошол реализациялоонун, сыртка чыгаруунун маанилүү каражат куралдарынын бири тил болуп саналат.

Өйдөдө айтылгандардан улам табигый жана коомдук кубулуштардын, ар кандай окуя, иш-аракеттердин ж.б. жагымдуу же жагымсыз таасирлеринен, бул таасирлерге ылайык ар кыл мамиленин жаралышынан, ошол ар кыл мамилени туюндуруу муктаждыгынан тилде өзүнчө бир катмар- эмоциялык лексика жаралган деген бүтүмгө келсек болот. Бул жагынан алганда, эгерде сөз кандайдыр бир эмоцияны же сезимди билдирсе, ал **эмоциялык маани (duygu değeri)** болот.

Эмоция француз тилиндеги **emition** деген сөзүнөн алынган, кыргыз жана түрк тилинде “толкундануу” (*heyecanlanma*), “ички сезим” (*duygu, sezgi, his*), деген маанилерди билдирет.

М.:

1. *Сен күйруктуу шайтан, сен менин канымды ириттиң. Сен менин убалыма калдың. Эми менде жалгыз гана кайгы калды.*

(Н.Байтемиров) - (Sen **kuyruklu şeytan**, sen benim kanımı kuruttun. Sen benim vebalimi aldın, şimdi bende yalnız kaygı kaldı.) (N.Baytemirov)

2. Сакалдуу кишини заар жылан деген бул кандай **акмак**? Сакалым урсун, сакалым, **наадан**. Сен кимсиң? Көрдөн чыга калдыңбы, же жерден чыга калдыңбы? Кызымды таттуу уйкусунан ойготуп...ден Бакабай турууга камынды (Н.Байтемиров)- (Sakallı(yaşlı) adama, zehirli yılan diyen, bu nasıl **aptal**? Sakalım vursun, sakalım, **ahmak** . Sen kimsin? Kabirden mi yerden mi çıktın? Kızımı tatlı uykusundan uyandırdın diye Bakabay yerinden kalkmaya yeltendi.) (N.Baytemirov)

3. Азыр ойлоп көрсөм, социализмден, анын идеологиясынан кысылган руханий дүйнөсүн, эч ким кадырына жетпеген сыйкыр өнөрүн ушул жапан талдарга, аны тиккен азиз устаты Ысак молдонун арбагына айтчу экен, **байкуш киши**. (Б.А) (Şimdi anladım demek ki, sosyalizmden, onun ideolojilerinden sıkışan, kısıtlanan ruhani dünyasını, kimsenin kadrini bilemediği sihirli hünerini, şu ağaçlara, dallara onları diken aziz üstadı Isak Molla'nın ruhuna adarmış, **zavallı adamcağız**.) (B.A.)

Көрүнүп тургандай, келтирилген мисалдардагы сөздөрдө (**шайтан** (**şeytan**), **наадан** (**ahmak**), **байкуш** (**zavallı**)) лексикалык (предметтик - логикалык) маанилерге кошумча ар түрдүү сезимдер (**жек көрүү** (**nefret**), **нааразы болуу** (**memnuniyetsizlik**) **жана боор ооруу** (**acıma**), **аёо** (**merhamet**) да берилди.

Белгилей кетчү бир жагдай: жогорудагы сүйлөмдөрдү окуганыбызда андагы сезим-эмоцияны билдирген сөздөрдүн предметтик – логикалык мааниси белгилүү бир деңгээлде көмүскөдө калат да, башкы орунга алардын эмоциялык мааниси чыгат, атүгүл

окурман алардын предметтик-логикалык маанисине назар бурбай коюшу да толук ыктымал. Бул жагынан алганда, окумуштуу – стилист И. В. Арнольддун төмөнкүдөй пикирине кошулбай коюуга болбойт:

“Эмоциональный компонент возникает на базе предметно-логического, но, раз возникнув, характеризуется тенденцией вытеснять предметно-логическое значение или значительно его модифицировать”³ (*Emotsiya birimi, sözcüğün предметно- logikalık bazında meydana çıkar fakat предметно-logikalık, anlamı yok eder.*)

Эмоциялык мааниге же маанинин эмоциялык түгөй компонентине байланыштуу эки нерсени тактай кетүү зарыл:

1. Адатта, илимий адабияттарда, окуу китептеринде **эмоция**, сезим (кээде “ички сезим-**duygu değeri**”) деген терминдер колдонулуп жүрөт жана алар көпчүлүк учурда бири-бирине синоним (**eşanlam**) катары каралат да, экөөнү бириктирип туруп, “мамиле” термини менен атап жүрөбүз. Ал эми айрым окумуштуулар экөөнүн ортосуна чек коюшат. Алсак, И.В.Арнольд салыштырмалуу тез, кыска убакытта өтүп кетүүчү санаркоо (**meraklanma**), толкундануу (**heyecanlanma**), кубануу (**sevinme**) сыяктууларды: кубаныч (**sevinç**), кайгыруу (**kaygılanma**), капалануу (**darılma**), канааттануу (**yetinme**), чочулоо (**korkma**), жүрөкзаада болуу (**meraklanmak**), таңдануу (**şaşıрма**), каарданууну (**öfkelenmek**) ж.б.- эмоция, ал эми туруктуураак сезимди, т.а., сүйүү (**sevgi**), жек көрүү (**nefret**), кадырлоо (**saygı duyma**), урматтоо (**saygı**) ж.б.- сезим деп атайт.

Албетте, бул жерде тигил же бул мамиле – касиеттин созулуу убактысы, даражасы эске алынгандыгы көрүнүп турат. Мындай жаатта

³ Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – Л.: Просвещение, 1981, 106-бет

алганда, чындыгында эле, экөөндө айырмачылык болушу шексиз жана окумуштуунун экөөнө чек коюу далалаты да колдоого толук арзыйт. Бирок, ошентсе да, созулуш даражасы кандай болбосун тигил же бул уйгу-туйгу кыска мөөнөткө гана созулуп, өтүп кетеби, же туруктуураак келип, узакка созулабы-акырында келип экөө тең эле бир гана нерсени туюндуруп жаткан соң биз “эмоция” (**duygu deęeri**), “сезим” терминдерин синонимдеш мааниде (**eřanlam**) карагандыгыбыз жөнбү деп ойлойбуз, бул–бир.

Экинчиден, жогорудагыдай бөлүштүрүп териштирүү лингвистиканын (**dilbilimi**), стилистиканын (**üslup**) эмес, психологиянын (**psikolojinin**) объект-бутасы болуп саналат, андыктан, бул жагынан алганда да, биз чаташууга жол бербей, көңүл чордонун өзүбүздүн негизги бутабызга бурганыбыз оң.

2. Эмоциялык мааниге келгенде, жогоруда белгилегенибиздей, “эмоциялык маани” (**duygu deęeri**), “экспрессивдик–нарктагыч маани”, (**pekiřtirmeli deęerlendirmeli mana**) “эмоционалдык лексика (**duygu deęeri olan söz veya sözcük**)” өңдүү терминдер колдонулуп жүрөт. Бирок кеп мында деле эмес, анткени булардын баары тең эле эмоциялык маани дегенди туюндурат албетте, терминге коюлуучу талапты эске алсак, бир эле кубулушту ар түрдүүчө атап, чаржайыттыкка жол бербей, бир гана термин менен белгилөө максатка ылайык келмек. Кеп бул жерде эмоциялык маанинин табият маңызын аныктоодогу ар түрдүү көзкарашта, чаржайыттыкта жатат. Бул жагынан алганда, тил илиминде мындайча көзкараштар бар:

1. Өзүнүн лексикалык мааниси (**leksik anlamı**) боюнча эмоциялык мазмунга негизделген же, элестүү айтканда, өзүнүн тулку - боюна эмоцияны сиңирип, ал эмоция – сезим эч контекстсиз эле айкын болуп

турган сөздөрдү гана **эмоциялык лексика** (сөздөр) катары кароо керек.

М.: *Садагасы (kurbani), берекем (bereketim), акмак (ahmak), кемпай (kit akıllı), канкор (kan içen), тапан (geveze), бечел (zavallı)* ж.б.

2. Өзүнүн мазмуну боюнча эмоция менен сезимди туюндурган сөздөрдү гана эмес, муну менен бирге алардын (сезим менен эмоциянын) аттарын билдирген сөздөрдү (кубаныч (**sevinç**), кайгы (**üzüntü**), кусалык (**özlem**), жек көрүү (**nefret**), коркунуч (**korku**), каар (**azar**), сүйүнүч (**müjde**) ж.б.) да эмоциялык лексикага (*duygusal anlatıma*) кошуу зарыл.

Эгер терең үнүлө карай турган болсок, эмоция менен сезимге карай карым - катышы боюнча сөздөрдү **үч топко** бөлүп кароо абзел: (**Duygu değeri açısından sözcükleri üç gruba ayırabiliriz.**)

1. Турмушта адамдын ички сезимин козгой албай, аны бейтарап абалда калтырган нерсе, окуялар ж.б. да көп экендиги белгилүү. Тилибизде ушундай бейтарап сөздөр (*Tarafsız sözler*) аркылуу чагылдырылат.

Мындай сөздөр, айталы, *тоо (dağ)*, таш (*taş*), келди (*geldi*), кетти (*gitti*), жашыл (*yeşil*), бир (*bir*), ал (**о**) ж.б. жаатта алганда, өздөрүнүн турган турушу менен нейтралдуу, бейтараптуу, т.а., алар эмоция менен сезимди билдирүү жагынан нөлгө барабар.

2. Лексикалык мазмуну боюнча эмоция менен сезимдин аттарын билдирген сөздөр: (**Leksik anlamı bakımından, duygu değeri taşıyan ve hislerin adlarını bildiren sözler.**) *сүйүү (sevgi), жек көрүү (nefret), кусалык (özlem), жагымдуу (sevimli), коркунуч (korku),*

кубаныч (kuvanç) ж.б. Булар жекече турганда деле, контекстте деле кандай эмоцияны туюндура албайт, сүйлөшүп жаткан адамдардын эмоциялык сезимин, реакциясын пайда кылбайт, жаратпайт.

Мисалы: *Кусалык жаман дарт, өзгөчө ымыркай ата – энесине куса болсо, ал акыры барып оорукчал болуп калышы ыктымал, десек (- Özlem kötü bir derttir. Özellikle küçükken ana babaya özlem duyduysa, onun sonunda hastalıklı birisi olması ihtimaldir, desek.)*, Мында кара тамгалар менен терилген сөздөр эч кандай эмоцияны билдире алган жок, аны окуган адам кандайдыр бир сезимге кабылып, уйгу –туйгу абалга туш болбойт.

3. Өзүнүн семантикалык мазмунуна, тулку-боюна эмоция менен сезимди сиңирип алган, эмоция менен сезимге жакын болуп, ага өзүнөн-өзү эле жармашып тартылып турган сөздөр: (Anlamı bakımında, duygu değeri olan, yakın olan ve kendince ona yakınlık gösteren sözler) бечара (biçare), эргул (cesur), кыраан (uyanık), жарыктык (biçare), сөрөй (gariban), ноён (büyükler için yaramaz) ж.б.

Булардын ичинен экинчи топтогу сөздөрдү эмоциялык лексика катары кароо эмоция , сезимди туюндурган сөз менен эмоцияны атаган сөз экөөнү өз ара ажыратпай, бири-бирине чаташтыруу болуп саналат.

Чындыгында, **куса (özlem), кубаныч (sevinç), кайгы (üzüntü)** өңдүү жана башка сөздөр эмоция менен сезимди туюндура албайт, болгону аларды атайт, т.а., алар предметтик-логикалык (nesnelerin adları) мааниге ээ гана сөздөр болуп саналат. Бул жагынан алганда, биринчи топтогу бейтарап сөздөр (tarafsız sözler) менен экинчи топтогулар бири экинчисинен эч бир айырмаланбайт, экөө тең эле

кандайдыр бир нерсенин (**nesnenin**), кубулуштун аты (**olay, hadisenin adi**) болуп саналат.

Айырмачылыгы–биринчиси **конкреттүү** (*somut*) кубулуштарды, экинчиси – **абстракттуу** (*soyut*) кубулуштарды, атагандыгында.

Демек, эгерде лексикадагы эмоциялык моменттер (жагдай-шарттар) нерсе, кубулуштардын мүнөзүнө ээ эмес, а лингвистикалык категорияга негизделерин эске ала турган болсок, анда экинчи топтогу сөздөрдү эмоциялык лексикага кошуу калпыстык болуп саналат, бул – бир.

Экинчиден, бул жерде мындай бир суроо туулушу толук ыктымал: конкреттүү бир контекстте (дааналап айтканда, көркөм текстте (**edebi tekstte**)) экинчи, атүгүл биринчи топтогу сөздөр деле эмоциялык-экспрессивдик, эмоциялык-нарктагыч мааниге ээ болуп, көркөм каражат катары кызмат аткарып жатпайбы, демек, аларды эмне үчүн эмоциялык лексикага кошууга болбойт?

Чындыгында эле, көркөм текстте бир да “соо” сөз (**sözcük**), мүчө (**ek**), тыбыш (**ses**), атүгүл, графикалык белгилер (**imla kuralları**) (үтүр-**virgül**, чекит-**nokta**, сызыкча-**çizgi** ж.б.) болбойт, эгерде аларды көркөм тексттин идеялык мазмуну менен тыгыз байланышта карай турган болсок, анда алардын баары тең эмоциялык-нарктагыч, эмоциялык-экспрессивдүү касиетке ээ болуп чыга келет жана бул көркөм кептин табият-маңызы (**edebi sanatın, yapısal özelliği**), өзгөчөлүгү менен шартталат.

Буга бир эле далил: профессор Б.Усубалиев залкар акын С.Эралиевдин бир да образдуу сөз учурабаган, жалаң “куртак” сөздөрдөн куралган “Жүз жылдар мындан кийин да” аттуу ырына лингвопоэтикалык талдоо жүргүзүп, андагы эмоция менен баалоонун

эч бир белгиси жок *ЖҮЗ-yüz, турушат-dururuyorlar, тырышат-gayret eder, ушундай-böyle* өндүү ж.б. “куркак” сөздөр көркөм контекстте кандайча семантикалык жылышка кабылганын, бул аркылуу поэтикалык семантикага (**edebi anlam**), (эмоционалдуулукка, экспрессивдүүлүккө ж.б.) ээ болгондугун, анын жаралыш себебин ишенимдүү ачып берген.⁴

Көрүнүп тургандай, жогоруда конкреттүү бир бир көркөм текстте “куркак” сөздөр деле поэтикалык семантикага ээ болору, анын себеп-өбөлгөлөрү жөнүндө гана сөз болуп жатат жана мындай өңүттө карай турган болсок, тилдеги сөздөрдүн баары эле эмоциялык-нарктагыч, эмоциялык-экспрессивдүү мааниге ээ болуп чыга келет. Бирок биздин териштирүү объектибиз бул эмес, контекстен сырткары (*konteksten dışarı*) турганда деле өзүнөн өзү эле эмоция менен сезимди туюндурган, бул касиети боюнча тилдеги башка сөздөрдөн айырмаланып турган сөздөр болуп саналат.

Мисалы, **акмак** (*ahmak*) сөзүн алсак, “ал кем акыл”(kit akıllı), “эси жок”, “акылсыз” (**Акмак достон акылдуу душман артык**-(*akılsız dostan akıllı düşman iyidir*) деген маанини билдирет (бул маани - **акмак** сөзүнүн предметтик-логикалык мааниси-**düz anlamı**), бирок ушул эле маалда ага кошул-ташыл акмакка карата биздин ички сезимибизди, баабызды (жек көрүү-*nefret etmek*) да туюндурат (бул акмак – **ahmak, aptal** сөзүнүн эмоциялык мааниси-*duygu değeri*.)

Демек, мындай сөздөрдө бир эле учурда эки маани

1. предметтик-логикалык маани (kavramın veya nesnenin adı, gerçek anlam,sözlük anlamı)

⁴ Усубалиев Б., Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. -Б., 1994, 132-162 бет

2.эмоциялык-нарктагыч маани (duygusal ve mecazi mana,уан anlam) – кошмоктошуп жүрөт, жашайт.

Жыйынтыктап айтканда, эмоция менен сезимге байланыштуу болгон сөздөрдүн баарын эле бир топко (эмоциялык лексикага) кошууга болбойт, аларды табият-маңызына карай өз ара айырмалай билүү зарыл, мындай жаатта алганда, аларды төмөнкүдөй үч топко бөлүп кароо жөн:

1. белгилүү бир эмоция менен сезимди атаган сөздөр; (Belli bir duygusal manayı ifade eden kelimeler.): *кубаныч-sevinme, сүйүнүч-müjde, кайгыруу-üzülme, таң калуу-şaşıрма, жек көрүү-nefret, кубаттоо-destekleme, какшыктоо-alay ж.б.*

2.морфологиялык каражаттардын жардамы аркасында эмоционалдуулукка ээ болгон же эмоция менен шөкөттөлгөн сөздөр. (Morfolojik vasıtalar yardımıyla duygusal anlam kazanmış ve duygusal değer ifadeleriyle süslenmiş kelimeler.)(*ama-ке – baba-cığım, жан-ым –can-ım, чыраг-ым –çerağ-ım*);

3.Сөзүнүн лексикалык маанисинде эмоция менен сезимди баалоону камтыган, сиңирген сөздөр (Leksik manasında duygusal anlamla beraber, duygusal değer taşıyan kelimeler.)

Булардын ичинен 2-3 топтогуларды эмоциялык лексикага кошууга болот, ал эми эмоцияны атап көрсөткөн биринчи топтогу сөздөрдү кошууга болбойт, анткени алар эмоция менен шөкөттөлбөйт, сөздөрүнүн маанилери аркылуу эмоцияны тикеден-тике чагылдырып көрсөтөт⁵.

⁵ Шмелев Д.Н., Современный русский язык. Лексика. -М.; Просвещение, 1977, 164-бет

Тилдин өзгөчө бир катмары бар, ал – **сырдык сөздөр (ünlemler)**, ал башка сөздөрдөн өзгөчөлөнүп лексикалык (предметтик-логикалык) маани эмес, болгону эмоция менен сезимди гана билдирет, т.а., аларды атабайт, туюндурат, шарттуу түрдө алганда, эмоция менен сезимдин аты эмес, алардын өзү болуп саналат.

Дааналап айтканда, *чочуу-korkma, кайнастоо-, кубануудан-sevinme* ж.б. жаралган ар түрдүү дооштор, үндөр (Ой!-Оу, Ай!-Ау, Эй!-Еу Ж.б.) адам менен катар башка жаныбарларга деле мүнөздүү экендигин, ошондуктан алар экинчи сигналдык системанын көрүнүшү катары тилге таандык эместигин өз мезгилинде атактуу илимпоз Павлов да белгилеп кеткен эле. Чындыгында эле, биз коркуп кетсек, ай! – деп кыйкырып жиберебиз, бирок мындан кыргыз жана түрк тилинде коркуу түшүнүгү “ай!” деген сөз менен аталат деген бүтүмгө келүүгө болбойт. Мындай түшүнүк **коркунуч** сөзү аркылуу туюндуралат. Тактап айтканда **коркунуч** сөзү “кооптуулугу бар, корко тургандай шарт, корккондук” деген мазмунга (түшүнүккө) ээ, ал эми **ай!** Сөзү мындай мазмунга ээ эмес, ал – болгону чочуганда, корккондо, ыраазы болгондо ж.б. учурда айтылчу, жогорудагыдай сезимдерди тикеден-тике билдирүүчү сөз)

Мисалы,

1. **Бали!** Эбегейсиз зор демилге көтөргөн экенсиңер.
(Н.Байтемиров) (**Bravo!** Yeni bir çığır açıp yükseltmişsiniz.)
(N.Baytemirov)

2. **Аттин ай** – деди Жапар аларды карап туруп терең үшкүрүп,
- Менин чолоктугум!(К.Баялинов) -**Eyyah!** Dedi Capar, onlara bakarak
(*derin nefes aldı*) iç geçirdi, -**Keşke sakat olmasaydım!**(К.Баялинов)

3. Комузду биринчи жолу көрүп, уккан чет жолдош: **капырай**, ушундай жөнөкөй аспап да укмуштуу сонун музыка берет экен, **ээ!** – дешип таң калышат. (А.Саспаев). -(Komuzu ilk defa gören ve dinleyen yabancı arkadaş, **aa**, böyle hiç bir özelliği olmayan bir alet, bu kadar güzel bir melodi çıkartabilir mi, diyerek hayret etti.) (A.Saspaev)

Келтирилген мисалдардагы асты сызылган сөздөрдүн биринчиси кубануу-sevinme, ыраазы болуу-memnun olma: экинчиси өкүнүү-rişmanlık, кейүү-асима; үчүнчүсү таң калуу-şaşıрма, суктануу-övünme сезимдерин (маанилерин) туюндурушту.

Акырында атайын белгилей кетчү эки нерсе:

1. **Сырдык сөздөр (ünlemler)**, деги эле эмоциялык сөздөрдүн көпчүлүгү жеке турганда эмоция менен сезимди жалпыланган түрдө туюндурат, буга байланыштуу кандай бааны (оң же терс-olumlu,olumsuz) билдиргенин ачык айкын баамдай албайбыз. Алсак, Ай! -Ау Сырдык сөзү конкреттүү кырдаалга карай *коркуу-korku*, *кубануу-sevinme*, *өкүнүү-rişman olma*, *жсек көрүү-nefret etme* ж.б. маанилерди туюндура берет:

Мисалы: -Ай!...-деп кыйкырып жиберди Адыл, экөөнүн ит жыгылышы болуп кармашып жатканын көргөндө.- Бул эмне кылганыңар.Экөөңөр кечээ эле кучакташкан дос эмес белеңер! Бул жоругуңарды башка бирөө көрсө эмне дейт ыя?!(К.К)(таңдануу-şaşıрма, жинденүү-sinirlenme).(Adil, ikisini yatak yurak yerde boğuşurken görünce,**ayy** diye bağırıverdi.Daha dün ne kadar iyi iki dosttunuz. Bu halinizi başkaları görse ne der **yaa!**)

Ошондогу жылдыздардын жымыңдашып, бизди карап турушканы **ай!** Тим эле наристелер асманга толуп алып, бизге суктанып жатышкандай болгон! (А.С) (суктануу-övünme, эңсөө-

özlem) (*Ahh, o vakit yıldızların bize bakarak parlayışını görseydin, bütün bebelerin, gökyüzüne dolmuş bize bakmakta olduğunu sanırdın.*)

2. **Сырдык сөздөр (ünlemler)**, синтаксистик (**sentakstik**) жактан сүйлөмдүн башка мүчөлөрү менен байланышпайт да, семантикасы боюнча жайылтылган бул стилистикада “семантикалык иррадиация (**anlam irradiasyonu- anlam yayılması**)” деген термин менен берилип жүрөт: **иррадиация (irradiasyon- anlam yayılması)** – лат.(*жаркыроо-parlamak, нур чачыратуу- aydınlatmak*) деп которулат.

Айталы, сүйлөмдө бир эле сырдык сөз колдонулса, анда анын эмоциялык касиети, түсү бүтүндөй ошол сүйлөмгө жайылат, т.а., бул сөз бүтүндөй сүйлөмгө, атүгүл кээде бир нече сүйлөмгө эмоциялык түс, ыраң бере алат.

Мисалы, *Кайран жерлер, кайран ата-бабамдын төрлөрү! Кайда баратат заман?-, деди ал, - ичинен тына күрсүнө, - Жут болчу беле? Болчу эле. Бирок тоотчу эмес элек да. Кыйынчылык жалаңдаткан кышты ай балта менен тосчу элек. Сарыкыр болуп кырдалган үймөктөр кыштан жайга кебелбей жетчү. А жылкылар кар тээп оттоочу доңуз сырдыгы! Ата-бабам жайлаган Кеңтөр менен Айкөлдүн ичи көз жетпеген берекелүү жерлер эле. Кайран жерлер, какшып-соолуп баратат. Кайран эл, касиети качып куту учуп, кебетеси кетип баратат (Э.Турсунов). -(**O güzelim yerler, atalarımızın o güzelim baş köşeleri! Zaman nereye gidiyor? -dedi iç geçirerek. Kıtık olur muy du? Evet olurdu.Ama atlatırdık. Çok ağır geçen kışı hazırlıklı geçirirdik. Yaptığımız kış hazırlıklarıyla, yaza rahat çıkardık. Atlarımız iyi otlar ve domuz gibi yağ bağlarlardı. Atalarımızın yaşadığı yerler, Kentör ve Ayköl'ün gözlerinin alamadığı genişlikte***

bereketli yerlerdi. Şimdi o güzelim yerler, kuraklıktan kavruluyor. O eller yeteneğini kaybedip, kutsallığını yitirip, aslını unutmakta.) (E.Tursunov)

Мындагы “*aёо (acımak)*”, “*кейүү (üzülmek)*”, “*өкүнүү (pişmanlık)*” же “*өксөө (pişmanlık)*” маанисин туюндурган **кайран** сөзүндөгү эмоциялык-нарктагыч түс-ыраң бир нече сөзгө жайылып, ал сүйлөмдөрдүн баары биригип келип, ички сезимди, эмоцияны *арман- özlem, өкүнүч-pişmanlık, күйүм-dert*, туюндурду.

Айтор, өйдөдө айтылгандардан улам, сырдык сөздөрдү (*ünlemeler*) эмоция (*duygu değeri*) менен сезимдин башы, нукура, өкүл – белгиси катары карасак болот.

Жыйынтыктап айтканда, ички сезимди, эмоцияны бидирүүчү маанини эмоциялык маани, ал адамдын сырткы дүйнөгө карата эмоциялык абалын, жекече туюндурган тилдик бирдиктерди эмоциялык каражаттар катары кароо абзел. Эгер тилдеги эмоциялык каражаттарды, алардын жаралыш себеп-өбөлгөлөрүн эске ала турган болсок, анда тил пикир алышуу, ойду калыптандыруучу, жөнгө салуучу жана жеткирүүчү өндүү функциялары менен катар ар бир элдин психологиялык өзгөчөлүгүн, көзкарашын, эмоциялык ал-абалын чагылдыруучу кызматты да аткарат. Ошондуктан айрым окумуштуулар улуттук өзгөчөлүктү туюндурдууну (*ulusal farklılık oluşturmayı*) тилдин өзүнчө бир функциясы катары карап жүрүшөт.

II. Лексикология менен стилистикада терең изилденбеген табият маңызы, так аныкталбаган маселелердин бири – **бул нарктагыч, баалагыч (değerlendirme) маани**. Ошондуктан ал көбүнчө эмоциялык маани менен бирге каралып, экөөнүн чеги ажыратылбай, эмоциялык-нарктагыч маани” деген термин менен берилип жүрөт. Албетте, мунун окумуштуулардын эркине баш

ийбеген, логикалык алкакка сыя бербеген объективдүү жагдай-шарты да бар.

Бул “эмоциялык жана нарктагыч” маанилердин табият-маңызына байланыштуу: эмоцияда көпчүлүк учурда баалоо (**değerlendirme**) катышса, ал эми баалоодо тескерисинче, эмоция катыша берет.

Эмоциялык маани сыяктуу эле нарктагыч маани да лексикалык (предметтик – логикалык **-sözlük anlamı**) маани менен тыгыз байланышта болот, бирок байланышуу мүнөзү боюнча бири экинчисинен айырмаланат. Жогоруда биз эмоциялык маани сүйлөмдөгү башка сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпастыгын, буга байланыштуу эмоциялык маани бүтүндөй сүйлөмгө жайыларын атайы белгилеп өткөнбүз. Ал эми нарктагыч маани мындай касиетке ээ эмес, т.а., ал синтаксистик байланыштын бошоңдошуна алып келбейт, буга шарт түзбөйт. Ал лексикалык маани менен ажырагыс байланышта келип, аны тактап аныктайт, ага толуктоолорду киргизет.

Бир эле мисал: *шумдук* (**acayıp**) сөзү “кандайдыр бир өзгөчөлөнгөн”, “сонун” (**güzel**), “таңкалаарлык” (**şaşıрма**) (биз бир эле маанисин алып жатабыз) маанисин туюнтат да, жеке турганда, негизинен, жактырууну билдирип, оң баалануучу (Аталган сөз **энонтосемиялык** (**enontosemiya**) касиетке ээ экендигин, контекстке карай кээде терс бааны (**olumsuz değerlendirme**) да билдирип калаарын бул жерде атайы белгилей кетүү жөн.

Мисалы: *Бир шумдук укпаса кулак дүлөй болот; Кирпигиң жалын, көзүң чок, кишиде сендей шумдук жок (Bir harika şey duymayan kulak sağır kalır. Kirpiklerin yalın,gözlerin ateş gibi, sana benzer müthiş biri yoktur.)* деген мисалдарда шумдук (**acayıp**, **dehşet**,

müthiş, harika) сөзү өзүнүн лексикалык маанисине тактоо киргизди, анын таасирдүүлүгүн арттырды.

Нарктагыч маанини туюндуруучу сөздөрдү, негизинен, **эки топко** бөлүп карасак болот: (*Yan anlam oluşturan sözcükleri iki gruba ayırabiliriz.*)

1. **оң бааны билдирген сөздөр:**(**Olumlu değerlendirme bildiren sözler.**) *шумдук* (harika), *укмуш* (güzel), *сонун* (çok güzel), *элпек* (kibar), *шер* (yiğit), *момун* (sakin) ж.б.

2. **терс бааны билдирген сөздөр** (**Olumsuz değerlendirme bildiren sözler.**) *митаам* (kurnaz), *шылууун* (uyanık), *эргул* (barbar), *шумнай*, *шум* (yaramaz), *кежир,көк* (inatçı) ж.б.

М.: *Бир жаман жери-ичкилик ичпей жүргөн күндөрү жумшасаң кичүү экенине карабай кашайып карыш баспаган, жанда жок кежир. Ичип жүргөндө деле ошондой бирок ашка “аралаша баштаганда буту-бутуна тийбей чуркаган элпек” жанга айланаар эле.* (Н.К)(*Bir kötü tarafı sarhoş olmadığı günler, genç olmasına rağmen dediklerini yapmaz, çok inatçı biri, sarhoş olduğu günler de böyle fakat, sofrada çok kibar birine dönüşürdü.*)

Мисалдагы асты сызылган сөздөрдүн бири (**кежир-inatçı**) адамдагы терс сапатты туюндуруп, терс баага, ал эми (**элпек-kibar**) сөзү оң сапатты билдирип, оң баага ээ болду.

Нарктагыч сөздөрдү, жалпы жонунан, **оң бааны билдирген сөздөр** жана **терс маанини билдирген сөздөр** деп экиге бөлүп, жеңил-желпи, бирбеткей караганыбыз менен, алардын семантикасы өтө татаал, бул жагынан алганда, алардын баары эле биз чийип алган логикалык сыя бербейт. Төмөндө мына ушул өзгөчөлүккө учкай токтоло өтөлү:

1. *Шумдук* (асауір,harika), *укмуш* (harika), *сонун* (çok güzel), *азамат* (aferin), *берен* (aferin) ж.б. сөздөр жеке турганда оң бааланганы менен, контекстке карай терс бааны деле билдире берет:

Бул эмне деген шумдук! Эмне болуп кеткенбиз, айланайындар, ушул ишти жасоого кантип дитибиз барды?! (Bu ne müthiş bir durum, böyle bir şeyi nasıl yarabildiniz?)

-Болуптур, атайы келип калыпсыз, жардам берсе берейин, экономфакка дедиң ээ, анда деги аның математикадан кандай билет ыя? -Сонун да! Ошон үчүн келип отурбаймынбы, башты шылкыйтып. Чынымды айтайын, мектепти бүтүп жатса да, Эмгиче үчүнчү класстын эсебин чыгара албайт. («А») (tamam, madem ki geldiniz, yardımsa; yardım edelim. İdari bilimlere mi dedin? Peki onun matematiği nasıldır? Çok iyi...Bu yüzden boynumuzu büküp size geldik ya...Aslını söylemem gerekirse, mektebi bitiriyor olmasına rağmen, hala üçüncü snifin problemlerini dahi çözemiyor.)

2. *Желмогуз*, *куу*, *митаам* (**kurnaz**), *айбан*, *ит* (**hayvan, it**) ж.б. сөздөр, негизинен, терс бааны туюндурганы менен, конкреттүү бир кырдаалда, тескерисинче, оң бааны билдирип калат:

Ал бир желмогуз экен, берилген суроолордун баарына катырып жооп берип, отургандардын оозун ачырды. (К.Т)(O, çok bilmişin ta kendisiymiş, sorulan soruların hepsini cevaplayarak, oturanları şaşırttı.) (К.Т.).

Сүрөт тартууга кичинемден эле колум эптүү эле, окуу китептериндеги сүрөттөрдү карап окшоштура тартканымда балдар: «Ой, ит, ой, куду эле өзүндөй, карачы»- дешип мактай турган. (Ч.Айтматов)(Resme küçüklüğümden ellerim yatkın,

kitaplardaki resimler gibi resim yaptığımda arkadaşlarım, ooу, çok güzel aynen aslı gibi, diyerek överlerdi. (Ç.Aytmatov)

3. *Өжөр (inatçı), момун (sakin), көк (inatçı), чыйрак (çevik), ж.б. сөздөрдө эки баа (оң жана терс) бирдей, жарыша жашайт, т.а., “мындай сапаттарды белгилеген сөздөр негизги маанисинде (сапаттын нормалдуу абалын көрсөткөндө) оң, бирок анын белгилүү бир нормадан, чектен чыккандыгын көрсөткөндө (тилде бул эки кырдаал тең эле бир сөз менен эле белгиленет) терс бааланат. Чындыгында эле, экинчи кырдаалда бул касиет сапаттар адамга, анын жашоосуна терс таасир калтырып, зыянга дуушар кылышы мүмкүн. Ошентип, мында “ашкерелик”, “чектен чыккандык” (sınırdan çıkma) деген түгөй терс бааланат”.*⁶

М.: **көк:**

а) *Эр болсоң! көк бол, айткан сөзгө бек бол. (оң баа). (Er isen, dediğini yap (tutarlı ol) verdiğin sözde dur!)* (olumlu değerlendirme)

б) *Бир ыйласа басылбаган, таарынса жазылбаган көк бала тура. (терс баа) (Ağlarsa kolay sakinleşmez, küserse kolay unutmaz, inatçı çocukmuş.) (olumsuz değerlendirme)*

4.жумшак:

а) *Ой кара көз Дүрдана, Шайыр жумшак үн кана. (А.Т.) (Oyu kara gözlü, güzel sesli, neşeli Dürdane nerede)*

б) *Дарактын жумшагын курт жейт, адамдын жумшагын адам жейт. (Макал) (оң баа) (Ağacın yutuşağını kurt, adamın yutuşağını adam yer.)*

5. *Оён, берен, эргул (cesur, yiğit) ж.б. сөздөрү учурда олкусолку абалда турат, мунун жөнү мындай: мурда булар, негизинен,*

⁶ Усубалиев Б., Антонимдер жана аларды окутуу. -Ф.; Мектеп, 1987, 82-бет

оң мааниде колдонулган да, тилдин кийинки өнүгүшүндө жаңыча стилдик ыраң- боёкчө кошумчаланып (какшык иретинде айтылып), терс баалана баштаган.

М.

а) Оён Манас баатырың

Оёндугун билгизип

Оодара салбай топонго

Оңдон атка мингизип. (оң баа) (olumlu değerlendirme)

(Cesur bahadır Manas'ın,

Cesurlüğünü bildirdi.

Alt üst edip ortalığı karıştırmadan.

Kolaylıkla ata bindirdi. (olumlu değerlendirme)

б) Колхоздун оёндору жайлоого “эс алууга” кычыраган кышта эмес, толукушуган жайда келет эмеспи. Мынакей сиз да жайында... (терс баа) (Köyün kahramanları yaylaya dinlenmek için kışın soğuk günlerinde değil, yazın gelirler. İşte siz de yazın...)(olumsuz değerlendirme);

берен:

а) Берен катын Кенжеке

(Kahraman kadın Kenceke

Сырттанына ошондо

Kocasına o vakit

Берген экен аманат («ЭТ») (оң баа),

Veriptir emanet) (оң баа),

-Бу берендериң ордунан тура албай онтоп жаткан Азаматтын тагдыры кандай болот деп ойлоп да коюшпады, атүгүл эртең бул үчүн жооп беребиз да деген ой да баштарына келген жок, кызыл жаян болуп жаткан Азаматты шылдыңдай карашып, эчтеке болбогондой жолдоруна түшүштү («СЦ») (терс баа). (Bu kahramanlar, Azamat'ı yerinden kalkamayacak derecede döverek,

alkanlar içinde bırakıp, sonunun ne olacağını düşünmeden yola koyuldular.)

Өйдөдө биз атооч сөздөргө таандык нарктагыч сөздөргө гана токтолдук, ушундан улам баалоо мааниси башка сөз түркүмдөрүндө жолукпайт деген бүтүмгө келүүгө болбойт. Тактап айтканда, баалоо мааниси атооч сөздөр менен катар төмөнкүдөй этиш сөздөрүндө да бар: *асмандатуу, көкөлөтүү (hoplatmak), жайлоо (yerleştirmek), кыйратуу, өлтүрүү (mahvetmek), катыруу (sertleştirmek), чардоо, дуулдоо (kaugısız), дүңгүрөтүү (kaliteli)* ж.б. Арийне, булардын тике мааниси эч кандай баалоону туюндура албайт, алар тике маанисинде кадыресе эле кыймыл-аракетти билдирет.

Мисалы, асмандатуу -«көкөлөтүп бийик көтөрүү», катыруу-«бир нерсени катуу кылуу, каткан абалга келтирүү», жайлоо-«жайгаштыруу, иретке келтирүү, иреттөө» өңдүү эмоция менен баалоо белгиси билинбеген бейтарап сөздөр болуп саналат. Бирок алар өтмө мааниде колдонулганда, өздөрүнүн лексикалык маанисинен белгилүү бир деңгээлде алыстап, башкы орунга эмоция менен баалоочу туюндуруу чыгарын байкоого болот. Мында эки нерсени белгилей кеткибиз келет:

1. Бул сөздөрдүн кошумча эмоциялык- баалоо маанилерге ээ болушуна алардын лексикалык маанилери өбөлгө түзгөн. Айталы, асмандатуу сөзүнүн керт башына «көкөлөтүп бийик көтөрүү» деген маани таандык, демек, мунун өзү эле оң баалоого, буга ылайык анын терс сезимди туюндуруусуна түрткү болот. Ал эми ушул эле «көкөлөтүп, бийик көтөрүү, асмандатуу» сөзүн анча билине бербеген боекчо өз кезегинде какшык иретинде терс мааниде (жаман жагын көкөлөтүү) колдонууга шарт түзөт. Натыйжада, жогоруда аталган

сөздөр «иретке келтирүү, жөнгө салуу» (оң баа)-, «талкалоо, бүлүндүрүү-кыгыр dökmeк» (терс баа), «мактоо, даңкын чыгаруу-övmek» (оң баа), «ушактоо, жаман атты кылуу, тескери жагынан атын чыгаруу- adını çikarmak» (терс баа), «көңүл ачуу, шаттануу-neşelenmek» (оң баа), «жөнү жок шаттануу-gereksiz neşelenmek»)» (терс баа) ж.б. ушул өңдүү карама-каршы баалоону, буга ылайык оң же терс эмоцияны билдирип калган.

2. Бүгүнкү күндө кеп болуп жаткан сөздөрдүн эмоциялык-баалагыч мааниге ээ экендиги ачык эле байкалат: алар белгилүү бир контексттен сырткары турганда деле оң же терс маанини туюндура алат, мындай кырдаалда бир мааниси (оң же терс) үстөмдүк кылат, ал эми так мааниси контекст аркылуу гана аныкталып такталат. Дал ушундай белги-касиеттерине карап, биз аларды эмоциялык- баалагыч маанини туюндуруучу сөздөрдүн тобуна кошуп отурабыз. Анда жогоруда айтылган ой- пикирибизди бекемдөө үчүн мисалдарды келтире кетели:

1. катыруу:

а) *Кышты катыра койгон экен, - деди Аскар жаңы курулуп жаткан үйгө суктана карап,- Бир да кынтык таба албайсың, тим эле мизилдейт. Кайсы уста куйду болду экен! (оң баа). (Askar, yeni yapılmış eve özenerek bakıp, kerpici iyi karılmış; hiçbir hatası yok, çok düzgün, acaba hangi usta yapmış dedi.)*

б) *–Ичпегенди ичирип, жебегенди жедирип, бөпөлөп өстүрдүм эле. Акыры ошол балам кадемимди катырып, карылар үйүнө ыргытып кете берди. Эми эмне дейин... («А») (терс баа) (İçmedim içirdim, yemedim yedirdim, özene bezene büyüttüm, en sonunda kıymetimi bilmeyip beni huzurevine bırakıp gitti. Ne diyebilirim ki..)*

2. дүңгүрөө:

а) Москвада окуп жүргөнүбүздө бир профессор бизди теңсинбеген москвалык студенттерге: «Карап тургула, ушул тоолуктардан бирдеме чыгат. Булар-тоонун, жаратылыштын балдары. Мээлери таза...» деген эле. Чын эле профессор айткандай болду. Жыл айланбай эле Ч. Айтматов, Р.Гамзатов М.Каримдердин аттары **дүңгүрөй** баштады. (Ш.К) (оң баа) (Moskova'da okurken bir profesör bizi küçümseyen Moskova'lı öğrencilere bakarak; “Bakınız, şu dağlı çocuklardan bir şey çıkacak. Bunlar dağın, tabiatın çocukları. Bunların zihinleri taze...” demişti. Gerçekten profesörün söylediği gibi oldu. Bir yıl geçmeden C. Aytmatov, R.Gamzatov, M.Karimov'ların isimleri **duyulmaya başladı**).

б) -Ой, анын атагы окуп жүргөндө эле **дүңгүрөн** турчу. Канча жолу моралдык жактан бузулуп баратат деп чогулушка салбадык дейсиң. Бирок бир да жолу кабагым-кашым деп койчу эмес. (С.Р.) (терс баа). (Onun ismini okurken **hepsi bilirdi**. Kaç defa psikolojik açıdan bozuluyor diye toplantı yaptık. Ama sanki yapılanların hiçbiri onun uğruna **değilmiş gibi davranırdı**.)

3. өлтүрүү:

а) **Өлтүрдүң**, балам, эл караган бетимди жер караттың. Айыл аралап баса албай калдым.- эне андан ары сүйлөй албай, буркурап ыйлап жиберди. (С.К) (терс баа), (**Öldürdün beni, ele bakacak yüzüm kalmadı. İnsan içine çıkamaz oldum, derken kendini tutamayıp ağlayıverdi**.)

б) –Кандай десем, Эмил, - деди Артур дердеңден, -Баарынын чечекейи чеч болду окшойт, өзгөчө **жоопторду өлтүрдүң!** (А.Ж) (оң

баа). (*Artur, gülerek nasıl desem Emil, dedi. Herkesi gülmekten kırıp geçirdin. Özellikle de cevapları öldürdün, mahvettin*)

Жогоруда белгилегендей, эмоциялык лексика бир гана эмоциялык маанини, нарктагыч лексика бир гана нарктагыч маанини туюндура бербейт, көпчүлүк учурда эки маани тең аралаш, жарыша берилип, кайсы маани экендигин аныктоодо кыйынчылыкты туудурат. Арийне, бул маселеге өзүнчө кеңири токтолуп, мындай процесстин жаралуу себеп-механизмин аныктоо-келечектин иши.

III. Экспрессивдик (güçlendirme-pekiştirme) мааниге токтолуудан мурда биз кеп козгоп жаткан проблемага тикеден-тике тиешеси бар болгондуктан, анын терминдик маанисин чечмелей кетели. **Экспресс** (англ. *Express* <лат. *Expressus*) Кыргыз тилинде “күчтүү”(güçlü), “мыкты”(mükemmel) түрк тилинде болсо түшүнүк, таасир, сезим, фразеология, образдуулук, аракет, жест жана мимикалар аркылуу каармандын ички сезимдеринин ачыкка чыгышы,⁷ **экспрессивдик** (фр. *Expressif*) экспрессияга ээ болгон ачык-айкындык, элестүүлүк” же “экспрессияны камтыган, кабарлаган экспрессия” деген маанини туюндурат.

Ал эми **экспрессивдүүлүк, экспрессивдик лексика, эмоционалдык – экспрессивдик боёкчо, маанинин экспрессивдик компоненти** (бул терминдердин баарынын маанилери окшош, бирдей экендигин эскерте кетмекчибиз) деген стилистикалык кубулуштун табият – маңызын аныктоого келгенде, окумуштуулардын пикири бул боюнча айырмаланарына күбө болобуз. Арийне, бул жерде ал пикирлердин баарын санактап отуруунун эч кандай кажаты жок, ошондуктан аларды жалпылап берүү менен гана чектелели.

⁷ S.K. Karaalioglu, Edebiyat Terimleri Kılavuzu, İst. 1975, s:102

Окумуштуулардын бири эркелетүүнү (**şımartma**), тамашалоону (**şakalaşma**), жактырбоону (**beğenmeme**), мыскылдоону (**dalga geçmek**) ж.б. билдирген сөздөрдү экспрессивдик лексика катары караса⁸, экинчи бир окумуштуу мындай деп белгилейт: “Өзүнүн образдуулугу жана кандайдыр бир башкача ык-амал аркылуу ошол сөз билдирген нерсени же ал сөз менен синтаксистик байланышта турган сөздөр билдирген нерсени баса белгилеп, күчөтүп көрсөтсө, ал сөз маанинин экспрессивдик компонентине ээ болот.”⁹

Кыргыз стилистикасына келсек, белгилүү илимпоз С.Давлетов эмоцияналдык–экспрессивдик боёкчону стилистикалык боёкчонун бир түрү катары карап, эмоционалдуу–экспрессивдүү каражаттар адамдардын эмоциясына таасир этип, анын сезимин, мамилесин туюнтарын, ошол эле тигил же бул нерсе, кубулушту элестүү–образдуу, ачык-айкын, таасирин күчөтүп (же өтө жогорулатып, болбосо абдан төмөндөтүп) билдирерин белгилесе, филология илимдеринин кандидаты З.Ажыбаева төмөнкүдөй тыянакка келет: “тилдеги экспрессивдүүлүк дегенибиз – тилдик деңгээлдердин кызматында кептин көркөмдүк таасирин күчөтүүчү стилдик категория.”¹⁰ (*ekspresiv anlam dilin seviyesine göre, dilin edebi etkisini arttırmak için kullanılır.*)

Экспрессивдүүлүккө карата айтылган жогорудагыдай көз-караштан улам мындай бир мыйзамченемдүү суроолор туулбай

⁸ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-Справочник лингвистических терминов. – М.: ООО “Издательство Астрель”, ООО “Издательство АСТ”, 2001, 613-бет

⁹ Давлетов С., Байланыштуу речь. – Б.: Мектеп, 1999, 110-бет

¹⁰ Ажыбекова З. Зат атооч сөздөрдө эмоцияналдык–экспрессивдик маанилердин берилиши (Жакыпбековдун “Теңир Манас” романынын негизинде). Канд. дисс... автор..., 2003, 9-бет

койбойт: Экспрессивдүүлүк өз алдынча кубулушпу, ал эмоционалдуулуктан, образдуулуктан, таасирдүүлүктөн, баалоодон ажырап, өз алдынча жашай алабы, же аны булардын жыйындысы катары гана кароо керекпи; экспрессивдүүлүктүн кепте аткарчу функциясы кайсы, сөздөрдүн баары эле экспрессивдүүлүк касиетке ээ боло береби ж.б.

Кепти экспрессивдүүлүктүн кызматынан баштайлы. Экспрессивдүүлүктүн башкы кызматы **-күчөтүүчүлүк** жана ал аркылуу кептин (сөздүн) таасирдүүлүгүн **арттыруучулук**. Бирок эмне үчүн күчөтүүгө мажбур болобуз? Көркөм кептин башкы өзгөчөлүктөрүнүн бири – көркөмдүк, бул болсо турмушту көркөм образдар аркылуу *кайра жаратуу (yeniden yaratmak)* дегендик болот, дал ушул кайра жаралуу аркылуу гана турмуш (кеп мында көркөм турмуш, чындык жөнүндө жүрүп жатат) эмоционалдуу, образдуу кабыл алынып, анын таасири артат. Ошондо гана көркөм кеп (жалпы эле өнөр-*edebi eser*) кимди болбосун кош көңүл калтырбайт, сөзсүз анда оң же терс эмоцияны пайда кылып, уйгу-туйгуга салып, канжанын кызытат, ошон үчүн биз көркөм чыгарманын “кулуна” айланабыз да, мээ менен жүрөгүбүздү эзип жаткан көр тирликтен убактылуу болсо да ажырап, көркөм дүйнөгө (**edebi eser**), (чындыкка) биротоло чөгүп кетебиз: каармандар күлүшсө-күлөбүз, ыйлашса-ыйлайбыз.

Арийне, бул жерде бүтүндөй бир көркөм чыгарманын эмес, сөздүн экспрессивдүүлүгү жөнүндө сөз болушу керек эле да, демек, жогоруда биз суроого будамайлап, жалпылап жооп берүү менен гана чектелип калдык деген пикир туулушу да- турулуу иш. Буга жообубуз мындай: биз көркөм чыгарма дегенде макал-ылакаптардан тартып

роман көлөмүндөгү көркөм туундуларды гана түшүнөбүз, а чынчынына келгенде, ар бир сөз – бүтүндөй бир көркөм чыгарма, ал да **кайра жаралуу** жана **кайра жаратуу** кудуретине ээ дал ушундай кудуретке ээ болгондугу үчүн гана сөздө **эмоционалдуулук** менен **образдуулук**, **таасирдүүлүк** менен **баалоо** жаралат. Мисал келтирели:

А) 1. Ал **ажыдаарды** көргөндөрдүн баары эмне кылаарыбызды билбей, оозубуздан келмебиз түшүн калды деп жүрүшөт. (Б.Т) (-*O ecderhayı görenlerin hepsi ne yaracaklarını bilemeyip, dilimizden tevhid (Lailahe illallah) kelimesi döküldü diyorlar.*) (B. T)

2. Динар шиберди как жарып туурага атырылган **жыланды** көрдү. (Т.Сыдыкбеков) (-*Dinar otun içinden fırlayıp atılan yılanı gördü.*) (T.Sıdıkbekov)

3. Бир кезде чыйкылдатып алып учту, кийиктин баласына **бүркүт** тийип. (А.Токомбаев) (-*Birden alıcı kuş, geyiğin yavrusunu inleтип kaçırıldı.*) (A.Tokombaev)

Б)1.Кимдер дебейсиңерби? Баягы эле Балкибеков, Ширишов, Султанмуратов деген үч баштуу ажыдаар алты миллион айыпка жыгып “Агымды” жок кылышат экен. (М.Эшимканов) (-... *Kim mi diyorsunuz? Eski Balkıbekov, Şirşov, Sultanmuratov adlı üç başlı ejderha, altı millyon suç takıp (karalayıp) ‘Agımı’ yok edeceklermiş.*) (M.Eşimkanov)

2. Батыштан **жылан** сойлоп өткөн эле, удургун кара булут жеткен эле. -(Batıdan **yılan** süzülerek geçmişti, toz kaldırıp kara bulut her tarafi kaplamıştı.)

3. ...Анда Сталин: “Менин мындай мамилеме ким сын-пикирин билдире алаар деп ойлоп койдум эле. Сиз айттыңыз. Азаматсың, Ала-Тоонун **бүркүтү!**” деген экен. (...*O zaman Stalin: ‘Benim böyle bir*

davranışına kim fikrini söyleyebilecek, diye düşünmüştüm. Siz söylediniz . Aferin, Ala -Dağın alıcı kartalı! demiş.)

Биринчи топтогу алды сызылган (*ажыдаар-ejder, жылан-yılan, бүркүт-alıcı kuş*) чындыктагы нерсени тикеден-тике атагандыгын гана көрөбүз, алардан эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктүн, таасирдүүлүк менен баалоонун эч кандай белгисин байкай албайбыз, ар бир нерсенин тике аты, эч кандай боёкчо-ыраңга ээ эмес, демек, стилдик жактан бейтарап сөздөр. Ал эми аларды адамга карата колдонсок кыйыр мааниге (*mecazî anlam*) өтөт да, стилдик боёкчо-ыраң алып, күчөтүү, арттыруу касиетине ээ болот. Эмнени күчөтөт: *ажыдаар (ejder), жылан (yılan), бүркүт (alıcı kuş)* сөздөрүнүн маанилеринби, же башка маанилердиби. Арийне, башка маанилерди, алсак, *ажыдаар (ejder), жылан (yılan)* сөздөрү “зулум”(zulüm), “ырайымсыз” (*merhametsiz, acımasız, kalpsiz, taş kalpli*), “ач көз”(aç göz), *бүркүт (alıcı kuş)* сөзү “эр жүрөк-korkusuz” “тайманбас-cesur” өңдүү маанилерди күчөтүп туюндурат. Дагы бир негизги суроо: күчөткөнүн кантип туябыз?

Бул күчөтүү мына мындан билинет: *ажыдаар (ejder)* сөзүн укканыбызда биздин көз алдыбызга зулумдуктан да, ырайымсыздыктан да өткөн, тил менен жеткирүүгө мүмкүн болбогон кандайдыр бир ырайымсыз, зулумдуктун “сүрөтү” (*portresi*), элеси келе калгандай болот (*бул-электүүлүк-hayali, образдуулук-canlilik*), анан бул ырайымсыз сүрөт-элес бизди бир селт эттирет да, сезимибизге таасир этип, аны дүрбөлөңгө түшүрөт (*бул-эмоционалдуулук-duygu değeri*) сезимибиз дүрбөлөңгө тышкөн соң, биз ал маанини (жогоруда-ырайымсыздык-*merhametsizlik, зулумдук-zulüm*) баалабай коё албайбыз (*бул-балоо-değerlendirme*), биздин көз

алдыбызга ырайымсыздык менен зулумдуктун тирүү, жандуу сүрөтү тартылып ал сезимибизди дүрбөлөңгө түшүрүп, баалоого мажбур кылууга дараметтүү болгон соң, ошол нерсе (*ырайымсыз, зулум*) жүрөгүбүздөн да бекем орун алаары шексиз (*бул-таасирдүүлүк-güçlülük-etkileşim*).

Акырында бул жерде мындай бир өтмө катар байланыш (*mesazi bağlantı*) жаткандыгын өзгөчө баса белгилеп кеткибиз келет: жогорку мисалда бир касиет-сапат (*ырайымсыз-acımasız, зулум-zulüm*) өзүнө окшогон касиет-сапаттан өзгөчө айырмаланып, күчөтүлүп берилди, ошондуктан аны атаган сөздүн мааниси өзгөчө бир эмоционалдуулукка, элестүүлүккө, баалоого, таасирдүүлүккө ээ болду, бирок ушул эле маалда ал маани өзгөчө бир эмоционалдуулукка, баалоого, элестүүлүккө жана таасирдүүлүккө ээ болгондугу үчүн ал (“ырайымсыз-**acımasız, mehametsiz**”, “зулум-**zulüm**”, “ач көз-**açgöz**”) экспрессивдүүлүккө (күчөтүүгө-**pekiştirme**) да жетишти. Бул жагдай болсо сөздүн эмоционалдуу, нарктагыч жана экспрессивдик маанилеринин ар бири бири-бирине байланышпай, өз-өзүнчө колдонулбастан, баары тең бирге, чогуу катышарын да ырастап турат.

Экспрессивдүүлүктү экиге бөлүп карасак дагы болот: *образдуу (canlandırıcı)* жана *чоңойтуучу (арттыруучу-pekiştirici)*, бирок экөө тең эле күчөтүүчү (**pekiştirme**) кызматын аткарат. Ал эми экспрессивдүүлүктүн мындай кызматты аткарышы анын өзөгүндө сан (**sayı**) жана сапат (**sıfat**) жагынан болгон өлчөм жаткандыгын айгинелейт, өлчөм болсо тиешелүү каражаттар аркылуу же жогорулатылып, же төмөндөтүлүп, т.а., күчөтүлүп берилет.

Бул жерде сын атоочтун даражаларына (**sıfatın derecelerine**) токтоло кетүү жөн. Сын-сыпатты туюндурган сөздөрдү даражаларга бөлүштүрүү заттардагы сын-сыпаттык, көлөмдүк ж.б. белгилердин бирдей боло бербегендиги, ар түрдүүлүгү менен шартталат да, даражалар заттардын ортосунда бир белги боюнча айырмачылык (**кызыл -кызылыраак – кызгылтым – кыпкызыл**) - (kızıl-kırmızı, çok kırmızı, kırkırmızı) (T.D. S. P.)¹¹ бар экендигин туюндурат.

Көрүнүп тургандай, бул кырдаалда заттардагы табигый белги негизги мааниге ээ болот да, көркөмдүк муктаждык анча роль ойнобойт. Экспрессивдүү маани деле лексикалык мааниге негизделет, мында деле заттардагы белгинин ар кандай деңгээли көз жаздымда калбайт, бирок муну менен катар көркөмдүк муктаждык (белгини атайы образдуу жана эмоционалдуу берүү менен таасирдүүлүгүн арттыруу) башкы орунга чыгат.

Натыйжада, атайы күчөтүп көрсөтүү сан (**sayı**) же сапат (**sıfat**) жагынан өзүнө окшош нерседен бөтөнчө айырмалап, баса белгилөө аркылуу көркөм-элестүү берүүнү көздөйт, бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн көбүнчө сөздү өтмө мааниде (**mecaz anlamda**) колдонуу зарылчылыгы туулат.

Бирок күчөтүү дайыма эле өтмө маанидеги сөздөр аркылуу бериле бербейт, ал түз маанидеги сөздөр, фразеологизмдер (deyimler) аркылуу дагы берилет: **бийик-заңкайган** (kosaman), **суусоо-чаңкоо** (susamak), **кенен-geniş**, **заңгырыган** (kosaman), **каалоо-эңсөө** (istemek-arzulamak), **эки көзү төрт болуу** (gözleri yolda kalmak, dört gözle yolunu gözlemek) ж.б.¹².

¹¹ **Türk dilinde sıfatlarda pekiştirme**

¹² **Давлетов С.** Байланыштуу речь. – Б.: Мектеп, 1999, 64-бет

Келтирилген мисалдардан улам экспрессивдүүлүк менен эмоционалдуулуктун өз ара карым-катышы жөнүндө да айта кетүү зарыл. Адатта, экспрессивдүүлүк эмоционалдуулуктун негизинде жараларын, эмоция бар жерде экспрессивдүүлүк да болорун, кыскасы, эмоционалдуулук экспрессивдүүлүктү өзү менен кошо ала жүрөрүн көпчүлүк окумуштуулар бир ооздон белгилеп жүрүшөт. Мындай пикирге толук кошулууга болот, бирок булар бардык учурда эле бирге, чогуу келе бербейт, т.а., айрым учурда экспрессивдүүлүк бар жерде эмоционалдуулук катышпай каларын да көрөбүз.

Мисалы, жогорудагы **заңкайган-кочман**, **чанкоо-susamak**, **кенен-geniş** ж.б. сөздөрдө күчөтүү, экспрессивдүү маани болгону менен, эмоционалдуу нарктагыч маани, о.э. образдуулук да катышпайт.

Дагы бир мисал:

Капилет жатып түш көрсөм,
Карарган көл көрүнөт.
Карарган көлдүн үстүнөн,
Карарган өрдөк бөлүнөт.
Карарган көл- көз жашым,
Карарган өрдөк өз башым. («М»)
Sızıp kalıp düş görsem,
Kararmış göl görünür.
Kara gölün üstünde,
Kararmış ördek görünür
Kara göl, gözyaşım,
Kara ördek, öz başım.

Эгерде бул үзүмдү жалпы көркөм текстен ажыратып карай турган болсок, биз андан эмоционалдуулукту анча делебайкабайбыз. Көзгө биринчи көрүнгөн нерсе- *карарган-kararmış* сөзүнүн уламулам кайталанышы, **к, ө, ү (к, ö, ü)** тыбыштарынын жышколдонулгандыгы Мына дал ушулар экспрессивдүү каражаттар болуп саналат, жана жогорудагы ыр саптарында өзүнчө бир жаркын дабыш кооздугун жаратып, ойдун таасирдүүлүгүн арттырды. Бул жагынан алганда, экспрессияны айтылуучу ойдун таасирдүүлүгүн, сөздүн боектуулугун арттыруучу, кеңири алганда, көркөм кептин эстетикалык мүмкүнчүлүгүн күчөтүүчү ыкма катары карасак болот.

Эми сөз башындагы сурообузга кайрадан кайрылалы. Сөздүн лексикалык маанисинин эмоционалдуу экспрессивдүү нарктагыч компонент – түгөйлөрү көпчүлүк учурда бирге ээрчише жүрөт, муну биз өйдөдө *ажыдаар (ejderha)*, *жылан (yılan)*, *бүркүт (alicı kuş-akbaba)* сөздөрүн териштирүү аркылуу далилдеп көрсөттүк. Сөз маанисинин аталган түгөйлөрүнүн баары тегиз сленгде (**сленг**<англ. Slage – грубоватые(kabalık) или шуточные (şaka) сугубо разговорные слова и выражения, претендующие на новизну и оригинальность.¹³ –) милдеттүү түрдө катышат.

Ал эми сленг эмес сөздөрдө коннотациянын (konnotasyon) бардык түгөйлөрү, чогуу бирге катышышы сөзсүз эле милдеттүү эмес, бирде бир түгөйү, экинчи бир кырдаалда эки түгөйү катышпай калышы ыктымал. **Мисалы, заңкайган (kocaman), чаңкоо (susamak), кенен (geniş)** ж.б. сөздөрдө экспрессивдүүлүктөн бөлөк түгөйлөр катышпагандыгына биз өйдө жакта күбө болдук, андыктан

¹³ Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – Л.: Просвещение, 1981, 114-бет

экспрессивдүүлүктү муну менен катар эмоционалдык жана нарктагыч маанилердин ар бирин өз алдынча жекече кубулуш катары карайбыз, бирок алар кепте (турмушта) бири-бирине чиркелише, бири-бирин ээрчише жашайт, т.а., көпчүлүк учурда бир эле сөздө бир эле аталган лексикалык маанилердин түгөйлөрүнүн баары бирге, чогуу катышат. Биз алардын табият-маңызын так, даана ачып берүү үчүн гана ар бирин ой жүзүндө бөлүп алып, өз-өзүнчө териштирип жүрөбүз.

Бул жагынан алганда, **сөздүн эмоциялык-экспрессивдүү мааниси (sözün emasyonel-ekspresiv manası)** деген термин эмоциялык-экспрессивдүү маани менен катар нарктагыч баалагыч маанини да өз кучагына камтыйт. Демек стилистикада (**üslupda**) бир эле “сөздүн эмоционалдык мааниси” (**sözün emasyonel manası**), “эмоциялык-экспрессивдик маани” (**emasyonel-ekspresiv mana**), “экспрессивдик лексика” (**ekspresiv ifade**), “эмоциялык-нарктагыч маани” (**emasyonel-**, “экспрессивдик нарктагыч маани (**ekspresiv-**” деген түпкүлүгүндө бирдей, окшош түшүнүктү билдирген терминдерди жалпылаштырып, “эмоциялык-экспрессивдик маани” (**emasyonel-ekspresiv mana**) деген бир эле термин менен атоо зарыл деп ойлойбуз.

КАУНАКÇA:

Адабияттар:

1. **Абдувалиев И., Садыков Т.** Азыркы кыргыз тили (морфология). Бишкек, 1997.
2. **Абдулдаев Э.** Кыргыз тили. Бишкек, 1998.
3. **Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А.** Кыргыз тили. Фрунзе, **Абдулдаев Э., Исаев Д.** Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе, 1984.

4. **Абдуллаев А.**, Узбек тилида экспрессивликнинг ифодоланиши. Ташкент, Фан, 1983, Өзбек тилинде
5. **Акматова К.Р.**, Эмоционалдуу- экспрессивдүү сөздөрдүн табияты. Китепте: Түрк тилдери жана адабияты. Бишкек, 2003.
6. **Акматов Т.К., Өмүралиева Ж.**, Азыркы кыргыз тили., Фрунзе, 1990.
7. **Арнольд, И.В.** Стилистика современного английского языка.–Л., 1985.
8. **Арнольд И.В.** Стилистика современного английского языка.–Л., Просвещение, 1981
9. **Аширбаев Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы. Бишкек, Педагогика 2001. III китеп.
10. **Балии Ш.**, Французская стилистика. Москва, 1961.
11. **Башинская В.**, Эмационально-экспрессивные частицы в современном немецком языке. Дис. кан. наук, на русск. яз., Пятигорск, 1985.
12. **Борбугулов М.**, Адабият теориясы. –Б.; Шам, 1996.
13. **Ботобекова А.**, Ишарат сырлары. Бишкек, Учкун, 2002.
14. **Галкина-Федорук Е.М.**, Об экспрессивности и эмоциональности о языке. // Сборник статей по языкознанию. Москва, 1958.
15. **Джалилова Т.**, Экспрессивность в азербайжанском языке и лексические средства ее выражения. Баку, 1992.
16. **Усубалиев Б.**, Антонимдер жана аларды окутуу. –Ф.: Мектеп, 1987.
17. **Усубалиев Б.**, Сөз жана түшүнүк, “Манас” университети. Коомдук илимдер журналы. –Б.; 2003 .
18. **Усубалиев Б.**, Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик.–Б., 1994.

19. **Усубалиев Б.**, Эмоциялык-нарктагыч лексика. БГУдагы илимий-практикалык конференциянын материалдары. –Б., 1998.
20. **Философиялык** энциклопедиялык сөздүк . Москва, 1983.
21. **Akerson, Fatma Erkman**,Anlam-Çeviri-Karşılaştırma, İstanbul,1989.
22. **Aksan, Prof.Dr.Doğan**, Her Yönüyle Dil 1, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1987.
23. **Aksan D.**, Her Yönüyle Dil, (Ana Çizgileriyle Dilbilim) I TDK., Ankara, 1977.
24. **Aksan D.**, Her Yönüyle Dil, (Ana Çizgileriyle Dilbilim) II TDK., Ankara, 1980.
25. **Aksan D.**, Türkiye Türkçesi, Gelişmeli Sesbilgisi, TDK.,Ankara, 1978.
26. **Aksan D.**, Anlambilim, Anlanbilim konuları ve Türkçenin Anlambilimi. Ankara, 2002.
27. **Aksan Doğan.**, Anlambilim ve Türk Anlambilimi.-(Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 357) 3. Basım 1987.
28. **Aksan Doğan;** Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)Ankara, 1999.
29. **Aksan Doğan**, Anlambilim ve Türk Anlambilimi(Anaçizgileriyle), Ankara, 1987.
30. **Aksan Doğan**, Türkçe'nin Gücü, Eylül, 2005.
31. **Aksan Doğan;** Dilbilim ve Türkçe Yazıları, İstanbul,2004.
32. **Aksan D.**, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, DTCF yayını, Ankara,1971.
33. Anonim(1994) Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü, Ankara, Dil Derneği Yayınları.
34. **Annanurov A.** Dil Biliminin Esasları, - Aşgabat, 1971.
35. **Aydın Mehmet;** Dilbilm El Kitabı, Бишкек, 2006.

36. **Başkan, Özcan** (2006), Dilde Yaratıcılık, Multilingual, İstanbul.
37. **Bayrav, S.**, Yapısal Dilbilimi, İ.Ünv. Ed. Fak. yayını, İstanbul, 1969.
38. **Bayrav, Süheyla** (2001), Chanson de Roland Edebiyat ve Üslup Tahlili, Multilingual Yayınları.
39. **Bayrav, Süheyla- Yerguz, İsmail** (2002), Okuma Anlama Yorumlama (Bir Yaklaşım Denemesi), Multilingual Yayınları.
40. **Bayrav, Süheylâ**, Yapısal Dilbilimi, İstanbul 1969, s. 7.
41. **Bilgegil, M. Kaya**, Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâğât), İstanbul 1989.
42. **Caferova, S.**, Muasır Türk Dillerinde Teğlidi Sözlerin Leksik ve Semantik Hüsusiyetleri, Dil ve Edebiyat, 2. S, Baku, 1975.
43. **Condon, John** (1998), Kelimelerin Büyülü Dünyası (Anlambilim ve İletişim)-, İstanbul, İnsan Yayınları.
44. **Filizok, Rıza** (2001), Anlam Analizine Giriş, İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi.
45. **Guiraud, Pierre**, Anlambilim, (Çev. Berke Vardar), Ankara 1984.